

ЎЗБЕК ХАЛҚ МУСИҚА САНЪАТИНИНГ XVI-XIX АСРЛАР РИВОЖИДАГИ ИЛҲОМБАХШ ОҲАНГЛАРИ

Раҳмонов Улуғбек Каримович

Фарғона давлат университети Сиртқи бўлим ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси
ўқитувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7313355>

Аннотация. Ушбу мақолада XVI-XIX асрлар давомида ўзбек мусиқа маданиятини тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари, уларни ривожланиши жараёнлари, бошқа халқларнинг янгидан-янги мусиқа ижро услубларини кириб келиши, хонликлар даврида мусиқани миллий руҳдаги турли ижро йўлларини яратилганлиги ҳақида фикр юритилган.

Калим сўзлар: нома, баёз, мунозара, карнай, сурнай, най, қўшнай, доира, ногора.

ВДОХНОВИТЕЛЬНЫЕ МЕЛОДЫ УЗБЕКСКОГО НАРОДНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В РАЗВИТИИ XVI-XIX ВЕКОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности развития узбекской музыкальной культуры на протяжении XVI-XIX вв., процессы их развития, внедрение новых стилей музыкального исполнения других народов, создание различных способов исполнения музыки в национальном духе в период Ханский период.

Ключевые слова: нома, баяз, дискуссия, труба, труба, флейта, сосед, круг, барабан.

INSPIRING MELODIES OF UZBEK FOLK MUSICAL ART IN THE DEVELOPMENT OF THE XVI-XIX CENTURIES

Abstract. This article discusses the features of the development of Uzbek musical culture during the 16th-19th centuries, the processes of their formation, the introduction of new styles of musical performance of other peoples, the creation of various ways of performing music in the national spirit during the Khan period.

Keywords: noma, bayaz, discussion, trumpet, trumpet, flute, neighbor, circle, drum.

КИРИШ

Ҳар қандай давлатнинг тарихий тарққиёт йўлидан маълумки, юртнинг жадал ривожланиши, муайян ютуқларга эришиши, халқнинг фаровон бўлиши ўша давлатнинг тарихий негизи билан чамбарчас боғлиқ. Мамлакатимиз Халқаро жамиятда ўзининг нуфузига эга бўлаётган айни кунларда, халқимиз ҳаётининг мазмуни бўлган маънавий-маърифий асосларни мустаҳкамлаш, миллий ватанпарварлик ғоясини асосий тушунча ва тамойилларини ҳаётга жорий этиш, ёш авлод қалбида Ватанга, ўз халқига муҳаббат ва садоқат туйғуларини шакллантириш, уларга замонавий билим ва кўникмаларга эга, мамлакатимизнинг муносиб келажаги учун жавобгарликни ўз зиммасига олабиладиган баркамол ёшларни тарбиялашда тарихни ўрни бекиёсдир. Юртимизда ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама камол топтиришда, уларда миллий анъаналаримиз ва санъатга бўлган қизиқишларини ривожлан-тиришда, миллий санъат асарларимизнинг намуналари билан таништиришда тарих зарҳалларида из қолдириб кетган аждодларимизни меросларини ўргат-ишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

XVI-XIX асрлар давомида ўзбек халқ мусиқа маданияти тарихига эътибор қаратсак, феодаллик даврида Ўрта Осиёда бир неча йиллар давомида давлат-лар орасида ўзаро

низолар ва урушлар Мовороуннахр давлатининг ривожига ўз таъсирини кўрсатиб шаҳарларнинг ҳаробага, аҳолининг қашшоқликка олиб келган. Шулардан мисол сифатида XVI асрда Темурийлар авлодлари ораси-даги низолар туфайли давлат ва халқ ўта ҳароб, қашшоқ бўлганлиги тарихий манбаларда ёзилган. Бу ҳолат XVI асрнинг бошларида кучсизланиб қолган кўчманчи ўзбекларни бирлаштириб Шайбонухон давлатни ўз қўлига олади. XVI асрнинг бошларида Мовороуннахр қоқоқ давлатлар сафига кираган. Кўчламанчи ўзбеклар тўла текис бир неча асрлар давомида ўз маданиятларини тиклаб суёт ва қоқоқ ҳолатларни юксалтиришга интилиб, XIX асрга бориб маданият ва санъат кўзга ташланадиган даражасига чиқади.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

XVI-XIX асрлар давомида Ўрта Осиёда давом этган ички низолар, уруш-лар маданиятига ўз таъсирини кўрсатган бўлса ҳам, Хоразм мустақил хонлик бўлиб Мовороуннахрдан ажралиб чиқади ва Хива хонлигини барпо этилади. XVII асрда эса Қўқон хонлиги барпо этилади ва Фарғона водийсидаги вилоят-ларда ўз ҳукумронлигини бошлайди. Ўша асрларда Бухоро хонлиги барпо бўлган. Мовороуннахр давлати бир неча хонликларга тарқалиб кетади. Булар-нинг ҳаммаси илм, фан, маданиятга ўз таъсирини кўрсатади. Ҳар қайси хон-ликлар ўлкалар орасида ўзига хос мусиқий йўналишлар пайдо бўла бошлайди. Лекин, халқ маросимлари, байрамлари ва тантаналарида қизиқчилар, масхара-бозлар, дарбозчилар, кўғирчоқ ўйинчилари, созандаларнинг иштироклари тобора кучайиб боради. Санъаткорларнинг чиқишлари ҳажвий маънода бўлиб, бойлар, феодаллар, амалдорлар, муллалар устидан кулиш мақсадида халқни оунтирар эдилар. Бу халқ маросимларида мусиқа асбобларидан карнай, сурнай, най, кўшна, доира, ноғора асбоблари асосий ўринларни эгаллайди-лар. Бирон-бир кичик ёки катта маросимлар шу асбобларсиз ўтмас эди. Ўзбек хонликлари даврида ҳам маданият, санъат Ҳиротда ва Самарқандда анъана-вий ҳолатларда давом этаверган. XVI аср бошларида султон Хусайн саройи-даги шоирлар ва созандаларнинг бир бўлаги Шайбонийлар саройи Бухорода ва қолган бўлаги Хоразм хонликларида жойлашади. Адабиёт билан санъат икки тилда ўзбек тили билан тожик тилида ривожланиб борар эди. Хон саройларида хизмат қилган машҳур санъаткорлардан Хусайн-Уддий, Саид Аҳмад ноғорачи, Гулом Шодий бастакор, дуторчи Шеховий, кўшиқчи Мав-лоно Ахий Геравийларнинг бизгача етиб келган. Бухорода ўз кўшиқчилик мактабини очган Мавлоно Ахий Геравий узоқ вақт давомида бир қанча шогирдлар тайёрладик, булар Тошкентда, Хивада, Андижонда, Чоржўйда устоз мактабини давомчиларидан бўлиб ўз санъатларини ривожлантирганлар. Буларнинг шогирдлари ҳисобланмиш Хўжа Ҳамзаи Тошкандий, Дарвеш Мақсуди Андижоний, Ҳофизи Ушшоқий Чоржуйлар эдилар.

XVI аср охири XVIII аср мобайнида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари юзага келиши мусиқа санъатида “рақобат” кучайиши, ижрочилик ва ижодчиликда маҳаллий, яъни локал хусусиятлар устуворлашишига олиб келган. Натижада Бухорода мукамал “Шашмақом”, Хивада Хоразм мақомлари айрим манбаларга биноан “Рост”, “Наво”, “Сегоҳ”, “Дугоҳ”, “Бузрук”, “Ироқ” ва қўшимча тарзда “Панжгоҳ”, Қўқон хонлиги доирасида Фарғона-Тошкент мақомлари “Чоргоҳ”, “Баёт”, “Шахноз-Гулёр” “Дугоҳ”, “Хусайний” ашула йўллари ҳамда номдош чолғу туркумлар шаклланди. Шунингдек, Фарғона, Марғилон, Қўқон, Андижон, Наманган ва Тошкент ҳамда улар атрофида яна бир мумтоз жанр “Катта ашула” шаклланиши ҳам мукамал нуқтасига етди,

айнан шу жойларда муайян созлар жўрлигида ижро этилувчи ашула ривожу юқори поғонага кўтарилди. Табиийки, асосан баста-корлик санъати тараққиёти билан боғлиқ бўлган ва буларга ўхшаш мураккаб шаклли дoston, чолғу йўллардаги асарларда давр хароратигина эмас, балки ўнлаб ижодкорлар тафаккури, дунёқарашлари ва бадий умулшмалари ўз аксини топган. Шунинг учундирки, XVI-XVII асрларга оид манбалар, хусусан Бобурнинг “Бобурнома”, Дарвишали Чангийнинг “Тухфат ус-сурур” мусиқа рисоласида бастакорлар ижодига, улар яратган юзлаб асарлар таърифига катта ўрин ажратилган. Шу билан бирга бадий адабиётда ҳам нома, баёз, мунозара каби жанрлар воситасида назмий-мусиқий тафаккур Амир Темур набираси Сайид Ахмаднинг “Таашшукнома”сидаги уйғунлашиши намуналарини учрат-иш мумкин. Шунингдек, Фарғона, Марғилон, Кўкон, Андижон, Наманган ва Тошкент ҳамда улар атрофида яна бир мумтоз жанр “Катта ашула” шакл-ланиши ҳам мукамал нуқтасига етди, айнан шу жойларда муайян созлар жўрлигида ижро этилувчи ашула ривожу юқори поғонага кўтарилди.

XVI асрнинг кўзга кўринган шоир ва санъаткорлардан бири Нажмиддин Кавкабий эди. Дарвеш-Али Чангийнинг ёзишча Кавкабий мусиқа назария-сини яхши билган истедодли шахс бўлиб, мақом куйларига сўзлар танлаб куй билан сўз бирлигини мустақкамлади. Кавкабийнинг “Ўн икки мақом” ҳақида ва унинг асосий мукамаллашган жойи Бухоро тарихида ўзбек-тожик тил-ларидаги мумтоз шоирларнинг шеърларини ишлатганлиги тўғрисида батаф-сил маълумотлар беради. XVII аср кўзга кўринган мусиқа олими Дарвеш-Али Чангий аслида Бухородан бўлиб Бухоро хонлиги саройида созанда сифатида хизматда бўлган. Дарвеш-Али Чангий сарой хонанда ва созандаларининг ижрочилик услублари, мусиқий асбобларидан танбур, чанг, най, қонун, борбад (еттита ипак ишларидан ҳосил бўлган асбоб), рубоб, қобуз, руд, ғижжак тўғрисида батафсил маълумотлар берган. Ўрта Осиёнинг ҳар қайси вилоят-ларида маҳаллий шароитларига кўра ўз мусиқий услублари ёки йўналишлари пайдо бўла бошлашган. Масалан Бухорода катта ҳажимдаги “Халқ кўшиқлари” мақом йўлларига яқинроқ йўналишда, Фарғона-Тошкентда эса “Катта ашула” йўналишда, Бухорода ва Хоразмда “Шашмақом” туркумлари ривож топган эди. XVII асрда Фарғона водийсида дарвешлар авлоди ҳукмронлик қила бошлаб ўша вақтда дарвешлар мусиқалари ўзлари ораларида ижро этилар эди. Ижро этиладиган кўшиқларнинг кўпроқ маъноси динга бағишланган.

Масалан, Ё оллоҳ дўст, ё оллоҳ,

Хақ дўст ё оллоҳ.

Дарвешлар кийимлари ҳам омма кийимларидан ажралиб турарди. Улар ҳар-хил рангли қулоҳ парчалардан тикилган тўнлар, бошларида “Қулоҳ” кияр эдилар. Қўлларида узун таёқ, сочлари узун таралмаган девонасифат бўлганлар, уларни қаландарлар ҳам дер эдилар. Лекин, дарвешларнинг кўшиқларини халқ ҳеч қачон куйламаган. Оддий халқ меҳнат, турмуш шароитларини эъзозлай-диган кўшиқларни дилдан куйлаб ижро этар эди. Бу кўшиқларнинг шеърлари Турди, Машраб каби шоирлар томонидан басталанган эди ва уни халқ севиб ижро этган. XVI-XIX асрлар давомида ўзбек мусиқа меросимиз асрлар давомида юксалиб келган. Мана шу даврлар давомида ўзбек мусиқасида халқ мусиқаси ва саройларидаги мусиқа санъатини ўз мусиқий рисолаларда Ал Форобий бошлаб берган илмий асосларини назарий юксалишларини ўзбек мусиқашунослари давом эттирганларини гувоҳи бўламиз. Ўрта Осиёнинг XIX асрни II ярмида бўлган

даврларидаги мусикий маданияти тарихига назар ташласак, бу худуд Россия билан қадимдан алоқада бўлганликларини гувоҳи бўламиз. Лекин, XVI асрнинг II ярмидан бошлаб Бухоро хонлиги Россия билан савдо ва ўзаро алоқаларни яхшилаб келган. XIX асрнинг II ярмидан бошлаб Ўрта Осиё Россияга қўшилганидан кейин рус ва ўзбек халқларининг алоқалари янада мустаҳкамлашган. Рус санъаткорлари Туркистон ўлкасида ўз маҳоратларини ўзбек халқига кўрсатадилар, ўзбек санъати ва маданияти билан яқиндан танишадилар. Тошкент шаҳри Туркистоннинг маданий шаҳарларидан бўлиб, бу ерда 1891 йилда француз оперетта театри “Лассалия”, 1894 йил ва 1898 йилларда “Тифлис” опера театри ижодий сафарга келишади.

XIX асрнинг охири – XX аср бошида европазамин йўналишини Ўрта Осиёга кириб келишида австриялик Август Эйхгорн, чех Франтишек Лейсек ва рус И.Добровольский, С.Рибакков. Р.Пфенинг каби мусикачилар, компози-торлардан Н.Кленовский, Рига овоз ёзиш “Граммофон” фирма жамияти ўзбек мусиқа фольклори намуналарини ёзиб олиш ва ноталаштириш, ижодий қайта ишлаш ва илк пластинкалар орқали тарғиб этишга қизиқиш кашф этганлар. Ушбу даврларда Россиянинг зўравонлик сиёсати маҳаллий санъат аҳли ҳамда шинавандаларида қатъий қаршилик туғдирган. Халқ орасида ижтимоий норозилик кўшиқлари кенг тарқала бошлади. Масалан “Оқ подшо-золим подшо”, “Николай золим”, “Поезингни юргизган” ёхуд “Мардикорлар воқеаси”, “Асфандиёр - хон бўлди” сингари фольклор асарлари пайдо бўлиб, деярли ҳар бир воҳада баралла янгради.

1902-1903 йилларда кўзга кўринган кўшиқчи Альма Фострем ва пиони-начи Ядвига Зелескаялар ўз санъатларини намойиш этадилар. Рус ва Ғарб мусиқа маданиятини ўзбек халқига таништиришга ва ўзбек халқ мусикалари асосида сюиталар, кичик симфоник асарлар яратишда композиторлар Эйх-горн, Лейсек, Гизлер, Михаликларнинг хизматлари катта бўлган. Масалан, композитор Август Эйхгорн Ўрта Осиёдаги миллий халқ куй ва кўшиқлари асосида ўзининг “Полька”, “Тошкентча”, “Туркистоннинг кенг далалари-да”, “Самарқанд ойдин кечалари” номлари шўх асарларини яратилган. Шу билан бир қаторда ўзбек маърифатпарварлари ҳам рус санъати ва маданияти ўзбек халқи орасида тарғибот этишда катта хизмат қилганлар. Шулар қаторида шоирлардан Муқимий, Фурқат, Ҳ.Ҳ.Ниёзийларни айтиб ўтиш мақсадга муво-фиқдир. Шоир Муқимийнинг 1851-1903 йиллардаги лирик ва ҳажвий шеър-лари халқ куйлари билан мужассамланиб, сеvimли халқ кўшиқларига айлан-ган. Зокиржон ўғли Фурқат 1858-1909 йиллари ўзининг шеърларини рус санъати ва маданиятига, ўзбек халқини рус тилини ўрганишга даъват этган. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий эса рус инқилобий ҳаракатлари ва кўшиқларидан илҳомланиб, ўзининг кўшиқларини рус кўшиқлари йўналишларида ижод этган. Шулардан “Ҳой ишчилар”, “Яша Шўро”, “Биз ишчимиз”, “Ишчилар уйғон”, “Кечам тонг отди”, “Келди очилур чоғинг” кўшиқлари. XIX асрнинг II ярмидан бошлаб рус санъатининг ўзбек санъати ривожига катта туртки бўлганлигини гувоҳи бўламиз.

Рус зиёлилари ва санъаткорларига ўзбек маданиятини, санъатини ва халқ фольклорини ўрганишларига қизиқиш ҳосил бўлади. Масалан Р.А.Пфеиннинг қирғиз ва ўзбек мусикалари тўғрисидаги мақолалари чоп этилади. Август Эйхгорн бир неча қозоқ ва ўзбек мусикаларини ёзиб олиб, ўзининг асосий эътиборини чолғу мусикаларига қаратади. Унинг биринчи мусиқа ёзуви 1872 йилда Москвада ва Венада, иккинчи ёзуви эса 1885 йил Петербургда намойиш этилади. Жами Август Эйхгорн томонидан 50 га яқин ўзбек халқ кўшиқлари ёзиб олинган бўлиб, уларнинг кўпи лирик мазмундаги кўшиқлар туркумини

ташқил этган. Қолганлари эса ҳажвий, ҳазил-мутойиба, амалдорлар устидан кулиш мазмунидаги кўшиқлардан иборат. Чех миллатига мансуб компози-торлар Ф.М.Лейсек ва В.М.Михайликлар катта жамоатчилик ишлари билан шуғулланиб Тошкентда жаҳон композиторларининг мусиқий асарларини тар-ғибот этишда фаол қатнашадилар. Ф.М.Лейсек томонидан ҳам ўзбек халқ кўшиқлари ёзиб олинган бўлиб ана шу куй ва кўшиқлар асосида “Осиёликлар поппурийси” деб номланган пуфлаб чалинадиган оркестр учун катта мусиқий асар яратган. Бу мусиқий асарда ўзбекча, қозоқча, бошқирдча кўшиқлар киритилган. Булар биринчи мартаба Тошкентда 1890 йилда Туркистон кўр-газмасида ижро этилган. Лекин, юқоридаги барча рус композиторларининг асарлари бизгача етиб келмаган, чунки асосий мусиқий меросини ўрганиш, ёзиб олиш ва улар асосида катта-катта миллий асарлар ижод қилиш XX асрнинг бошларида бошланиб кетади. Ана шу давр давомида миллий ўзбек мутахассислари, бастакорлар, композиторлар вояга етадилар ва мусиқа санъатининг барча жанрларига асарлар ярата бошлайдилар. Туркистон санъат соҳасида жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Махаллий халқ орасидаги миллий мусиқа санъатига бўлган азалий қизиқиш европача мусиқа жанрлари, ижрочилиги ва таълим тизимини астойдил сингдириш йўли бошланди. Тошкент, Қўқон, Фарғона, Бухоро, Самарқанд каби йирик шаҳарларда Рус императори Мусиқа жамяти бўлимлари, унинг таркибида эса 1898 йили “Лира” хор жамяти, 1907 йили “Мусиқа ва драма”, 1908 йили “Симфоник ва камер мусиқа”, 1914 йили “Вокал мусиқа” сингари европазамин мусиқа шохобчалари кенг фаолият бошлади. Табиийки, бундай вазиятда воҳаларда, бутун Туркистон ва хатто хорижий давлатларда танилган айнан шу жойлар мусиқа мероси билимдонлари бўлган атоқли хонанда, созанда ва бастакорлар атрофида муайян «устоз–шогирд» тарзидаги мактабларгина махаллий анъаналарни давом эттириб келган.

МУҲОКАМА

Шашмақом ўзбек мусиқий меросида марказий ўрин тутган мақомлар туркуми, ўзаро узвий боғланган мумтоз куй ва ашулалар мажмуи. Шашмақом миллий ҳамда минтақавий мусиқа анъаналарининг тарихий тараққиёт натижаси, бир қатор бастакорлар авлоди санъатининг қомусий маҳсулидир. У Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ирок мақомларидан ташқил топган бўлиб, унда жами 250 дан ортиқ турли шаклдаги куй ва ашула намуналаридан иборат. Ҳар бир мақом чолғу йўлларида Тасниф, Тарже, Гардун, Мухаммас, Сакил кабилар ва ашула йўлларида Сарахбор, Талкин, Наср, Уфар, Савт, Муғулча кабиларидан таркиб топган. Шашмақом ашула йўлларида ўзбек ҳамда форс мумтоз шоирларидан Рудакий, Жомий, Лутфий, Навоий, Бобур, Фузулий, Хофиз, Амирий, Нодира, Зебуннисо, Огахий ва бошқаларнинг ишқий-лирик, фалсафий, насихатомуз, диний мазмундага ғазаллари, шунингдек, халқ тўрт-ликлари жалб этилган, Созанда, хофиз ва бастакорлар мақом йўлларининг кўплаб ижровий талқинларини кашф этдилар, улар асосида янги куй ва ашулалар яратдилар. Хусусан, Бухоро Шашмақом ижрочилик мактабида - Ота Жалол Носиров, Ота Ғиёс Абдуғаниев ва Леви Бобохонов каби хофизлар, Самарқанд мақом ва бастакор ижрочилик мактабида Хожи Абдулазиз Абдура-сулов, Хоразм мақом ижрочилик мактабида Паҳлавон Ниёз Мирзабоши (Комил Хоразмий), Фарғона созандалик ижрочилик мактабида Рустам Мех-тар, катта ашулачилик ижрочилик мактабида Эркақори, Тошкент мақом ва ашула ижрочилик мактабида Тўйчи Хофиз Тошмухамедов ва Шораҳим Шоумаров сингари устозлар атрофида тараққиёт топди.

ХУЛОСА

Ўзбек халқи бой тарихий ўтмишга эга. Узоқ давом этган тарихий ривожланиш жараёнида Ўрта Осиё жаҳон илм-фан ва санъат соҳасида буюк сиймоларини етказиб берди. Асрлар мобайнида унинг бой ва ўзига хос мусиқа маданияти ҳам вужудга келди. Ўрта Осиё худудига кўп истило қилинганлиги туфайли унинг ўтмиш маданият ва санъатида қадимги юнон, ҳинд, эрон, араб маданиятининг таъсири сезилади. Аммо, бу таъсир ўзбек мусиқаси ўзига хослигига путур етказмаган, балки бойиди. Ўзбек халқининг мусиқа санъати ўзининг бадий анъаналари, маҳорат қонунлари, тасвирий воситаларига эга бўлди. Халқ мусиқа ижодиётининг ранг-баранг жанрларини яратилди. Мусиқа санъати мазмунига бойлиги, мазмунан тузилиши ва шаклланишининг мукамаллиги билан ҳайратда қолдирган оғзаки анъанадаги профессионал санъат мақомлар тизимини яратилиб, уни асрлар оша олиб келаётган бастакорлар санъати ғоятда ривож топади.

Ўзбек халқи жамият тарихида ўзининг бой маданий мероси, дунё илм-фанининг турли соҳаларида ижод қилган буюк мутафаккирлар етишиб чиқарган, Марказий Осиёдаги ижтимоий-тарихий тараққиётнинг ҳар бир даврида ўзига хос манбалар асосида из қолдирган.

REFERENCES

1. М.М.Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Тошкент.1971 йил.
2. 2.А.Мец. Мусульманский Ренессанс. Москва.1973 йил.
3. 3.У.Раҳмонов. Образование и наука в XXI веке.”Ёшларни ижтимоий-маънавий тафаккурини шакллантиришда Шарқ уйғониш даврининг буюк алломаларини мусиқа санъатида тутган ўрни”. №А3-020106528-74 от 28.05.2021 йил.
4. У.Раҳмонов. iScience Poland/ POLISH SCIENCE JOURNAL. “Миллатлараро тотувликда санъатнинг ўрни”. Issue 5(38) Part 2.
5. У.Раҳмонов. Washington University in St.Loui. Danforth Campus. 2021 international scientific-online CONFERENCE jn innjvanion in the modern education system. “Маънавиятимизнинг бебаҳо дурдоналари”. Март-3. Вашингтон. 2021 йил.
6. У.Раҳмонов. Humanite Congress-International Multidisciplinary Virtual Confe-rence Hosted From Lyon, France. December 5 th 2021. THE ROLE OF THE SPIRITUAL ENVIRONMENT IN THE PENETRATION OF POP MUSIC IN UZBEKISTAN. Ln an “Humanite Congress-2021”.
7. А.Солиев. Ватан туйғуси.2022 йил.BEST PUBLICATION. Илмий услубий журнал.2-сон.